

ՄԱՐՈՒՄՅԱՆ ՆՈՒՆԵ

Հայաստանի ազգային գրադարան
Երևանի պետական համալսարան
Վ.Սարգսյանի անվան ռազմական ակադեմիա

ԱՐՑԱԽ-ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՅՐԱԾ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌԿԱ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ «ԿԱՅՄԵՐԱԿԱՆ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ»-ՈՒՄ («ОТЧЕТЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМИССИИ»)

Բանալի բառեր՝ դամբարանաբլուր, հնագիտական հանձնաժողով, Արցախ-Ղարաբաղ, պեղումներ, պատմական վկայություն, Շուշի, Ռեալական ուսումնարան, պատմության և մշակույթի հուշարձաններ, պատմամշակութային ժառանգություն, Ակնադքյուր, Առաջաձոր, Ելիզավետապոլի նահանգ:

Keywords: burial mound, archeological commission, Artsakh-Karabakh, excavations, historical evidence, Shushi, Realist school, historical and cultural monuments, historical and cultural heritage, Aknahpyur, Aragatsadzor, Elizavetapol province.

Նախաբանի փոխաբեն՝

*Ժողովուրդը և երկիրը հանդիսանում են պատմության
սուրբեկտներ, իրենց յուրահատուկ անցյալով,
պատմության ու մշակույթի աչքի ընկնող
հուշարձաններով:*

Պատմության և մշակույթի հուշարձանները մեր անցյան են, մեր հիշողությունը և մեր պատմությունը: Պատմության և մշակույթի հուշարձաններին վնաս հասցնելը այսօր որոշ պետությունների կողմից դարձել է ապրելառժ, սովորական գոյամիջոց:

Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ պատմության և մշակույթի հուշարձաններին վնաս հասցնող մի քանի գործոններ գոյություն ունեն: Այդ գործոններից երկուսը բնական են. առաջինը՝ դա ժամանակն է, իսկ երկրորդը՝ բնության գործոնը: Դրանք քայքայում և թուլացնում են հուշարձանները: Սակայն շատ հաճախ այս երկու բնական երևույթներին գումարվում է նաև երրորդ գործոնը՝ մարդկայինը: Հաճախ մարդիկ վնաս են հասցնում պատմամշակութային ժառանգությանը, աղճատում են հուշարձանները կամ դրանց հարակից պատմական միջավայրը, պղծում են իրենց բռնարարքներով՝ նպատակ ունենալով հիմնահատակ վերացնել հուշարձանը՝ փոխելով պատմական հնավայրի տեսքը, խեղաթյուրելով պատմությունը:

Ներկա աշխարհաքաղաքական բարդ պայմաններում ազգային հնությունների արժևորումն ու պահպանումը հատուկ և զգուշավոր վերաբերմունք է պահանջում, իսկ նրանց ուսումնասիրությունն ու նորովի մեկնաբանումը՝ ավելի կարևորվում:

Ինչպես ականատես եղանք, 21-րդ դարում՝ համայն մարդկության լռության ներքո իրականացվեց Արցախ աշխարհի էթնիկ զտում: Ադրբեջանական իշխանությունների վերահսկողության տակ անցած Արցախում շարունակաբար տեղի են ունենում պատմամշակութային կոթողների բռնալուրացում, պատմության խեղաթյուրում, ամեն հայկականի ոչնչացում, պատմական հայկական հայրենիքի կործանում: Այս ամենը օրակարգային խնդիր է դարձնում Արցախ աշխարհի մասին պատմական վկայությունների նորովի բարձրաձայնումն ու հրապարակումը:

Այսօր՝ հայկական տարածքային կորուստների պայմաններում մենք կանգնած ենք ազգային հնությունների, ազգային հիշողության կորուստի առաջ:

Հողվածում անդրադարձ է կատարվում Հայաստանի ազգային գրադարանում պահպանվող բազմաթիվ արժեքավոր աղբյուրներից մեկի՝ «Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություն» («Отчетъ Императорской археологической коммиссии» - այսուհետ՝ ОИАК) զեկուցագրերի մեջ ներկայացվող վկայություններին¹¹:

Ուստի, սույն հոդվածով յուրովի փորձ ենք կատարում վեր հանել և հանրությանը ներկայացնել Արցախ-Ղարաբաղում կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից 19-20-րդ դդ. իրականացված հնագիտական պեղումների որոշ արդյունքներն իրենց սկզբնական բովանդակությամբ հանդերձ (Այս հոդվածը ներկայացվում է որպես «Բանբեր Հայաստանի Գրադարանների» նախորդ՝ 2024/1 համարում հրատարակված նյութի համալրում):

Քաղաքական կորուստների պայմաններում հասունանում է այն գիտակցությունը, որ ազգային հնությունները հպարտության աղբյուր են հանդիսանում և պահանջում են ուսումնասիրություն, պահպանում և զգուշ վերաբերմունք:

Սույն հոդվածով նպատակ ունենք վեր հանել և հանրությանը ներկայացնել Արցախ-Ղարաբաղի վաղ քրիստոնեական տարածք լինելու հանգամանքը՝ ամրակայելով այն Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից 19-20-րդ դդ. իրականացված հնագիտական պեղումների արդյունքներով, և, միաժամանակ ընդգծել «Կայսերական հնագիտական հաշվետվություններ» տեղեկագրերի արժեքը որպես սկզբնաղբյուր:

Ներկայացվող հոդվածում փորձ է կատարվում խոսել 1894-1897 թթ. Արցախ-Ղարաբաղում իրականացված հետազոտությունների հաշվետվություններին (քանի որ մինչ այս աշխատանքը իրականացնելը, անդրադարձ ենք կատարել 1895 և 1897 թվականներին իրականացված հնագիտական պեղումների հաշվետվություններին, ապա այդ տարիների մասին կխոսենք համառոտ):

¹¹ Սույն տեղեկագրերը հրատարակվել են 1862 թվականից մինչև 1918 թվականը ընկած ժամանակահատվածում, տարին մեկ անգամ՝ ամփոփելով իր մեջ 1858-1859 թթ. մինչև 1913-15 թթ. իրականացված հնագիտական պեղումների տվյալները, թվով 45 հատոր գիրք: Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը Ռուսաստանի առաջին հնագիտական պետական հիմնարկն էր: Տես՝ Բանբեր ՀԳ, 2024/1, էջ 51-60:

Բովանդակություն. Արցախ-Ղարաբաղը Կայսերական
հնագիտական հանձնաժողովի տվյալներով

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը հիմնադրվել է 1859 թ. փետրվարի 2-ին կոմս Ս.Գ. Ստրոգանովի ներկայացմամբ [Кондаков, 1914, 276]՝ 1850 թվականից Լ.Ա. Պերովի ղեկավարությամբ գործող հնությունները հետազոտող Հանձնաժողովի հիման վրա: Այն ենթարկվում էր կայսերական արքունիքի և տարածքային (հողամասային) նախարարությանը, նիստերը տեղի էին ունենում Ձմեռային պալատում: Հայտնի է, որ 1889 թվականից սկսած հանձնաժողովը միակն էր, որ տրամադրում էր «բաց թղթեր», ըստ որոնց թույլատրվում էր պեղումներ կատարել պետական, քաղաքային և գյուղացիական հողատարածքներում (այսինքն՝ ամենուր, բացառությամբ կալվածատիրական հողատարածքների):

Հանձնաժողովը միաժամանակ զբաղվում էր հուշարձանների վերականգնմամբ ու պահպանմամբ: Հանձնաժողովը լուծարվեց 1919 թվականին, երբ գործընթացը փոխանցվեց նորաստեղծ Նյութական մշակույթի պատմության Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիային:

Հանձնաժողովին իրավունք էր վերապահվում ոչ միայն «իր կամքով ու տեսանկյունով իրականացնել անհրաժեշտ պեղումներ, այլև վերահսկել այդ ուղղությամբ իրագործվող մյուս բոլոր փորձերը, ավելին, մասնավոր անձանց կողմից արդյունահանվող հնության բոլոր առարկաները պետք է, հնարավորության դեպքում, տեղական իշխանությունների միջոցով ներկայացվեր հանձնաժողովի քննարկմանը» [Кондаков, 1914, 276]:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովը Ռուսաստանի հարավում տեղակայված պատմամշակութային հուշարձանները (դամբարանաբլուրներն ու դամբարանադաշտերը) մարդկանց կողմից գաղտնի իրականացվող գողությունից փրկելու համար 1891 թվականին հատուկ ուշադրություն դարձրեց մի քանի՝ հնագիտական առումով ավելի կարևոր նշանակություն ունեցող, հնագիտական տարածքների ուսումնասիրության և հետազոտության վրա: Հնագիտական պեղումներ իրականացվեցին Ելիզավետապոլի նահանգում:

Ելիզավետապոլի նահանգով անցնելով Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի նախագահը տեղեկացավ Դիլիջանի փոստային ճանապարհից ոչ հեռու գտնվող տարածքի պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական արժեքավոր գտածոների մասին: Քանի որ Դիլիջանի լեռնանցքը (Ճեղքվածքը) իր հնագիտական արժեքայնությամբ արդեն հայտնի էր ոչ միայն ռուս, այլև օտար հնագետների ուսումնասիրություններից, ուստի կոմս Բոբրինսկին անձամբ ուսումնասիրելով այդ տարածքը, ավելորդ չհամարեց հետազոտել մի քանի դամբարանադաշտեր Ախստաֆա գետի ձախ ափին՝ «Մեծ-Չալ» (այսինքն՝ Մեծ Լեռ) կոչվող տարածքում: Կոմս Բոբրինսկին այդտեղ ուսումնասիրեց 12 դամբարանադաշտ [ОИАК за 1891 г., 1893, 117]: Ապա և 1894 թվականին Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հանձնարարականով Շուշիի Ռեալական ուսումնարանի դասախոս Է. Ռյոսլերը շարունակեց պեղումները Շուշիի և Ջևանշիրի գավառներում:

1894 թվականին հետազոտվող թաղումների մոտակայքում, Շուշիից հարավ՝ Երևանյան փոստային ճանապարհի վերանորոգման ժամանակ, պատահական գտնվել են մարդկային ոսկորներ, որն էլ առիթ հանդիսացավ Է.Ա. Ռյոսլերի համար ուսումնասիրելու այդ տարածքը [Սարումյան, 2024, 55]:

Ըստ վկայությունների պեղումներն իրականացվեցին Խոջալու բնակատեղիի մոտ, որտեղ հետազոտության արդյունքում գտնվել են ուշ թաղումներ: Այսպես, նշվում է, որ «Խոջալու կայարանի մոտ մեկ քառակուսի վերստի¹² վրա հայտնաբերվել է 30 տարբեր տեսակի և չափսի դամբարանաբլուրներ՝ արևելքից մեծ քարաժայռերով, ինչպես նաև վերևում մեծ ավազանով, երբեմն մասամբ ծածկված քարերով, մեկ հողազանգվածից (ավելի մեծ և միջին չափի մեծության) բաղկացած, աղոտ ձևի հողային ցածր բլուրներ և միջին կամ փոքր չափի քարե բլուրներ՝ վերևում հարթ հարթակով» [ОИАК за 1894 г., 1896, 16]:

Այդ բլրատեղիներից սկսեց հետազոտվել, բայց ավարտին չհասցվեց զգալի բարձրություն ունեցող բլուրը, և հետազոտվեց 5 առավել ցածր բարձրության դամբարանաբլուրները: «Въ большомъ кургане внутри оказалась груда камней до 1 саж. вышины и до 8 саж. длины. Въ одномъ изъ малыхъ кургановъ на поверхности земли найдены остатки трупосожжения, и среди нихъ различныя вещи: мѣдный котель съ четырьмя ручками и круглымъ дномъ, обломки каменнаго сосуда съ изваянными головками барановъ на ручкахъ, части широкаго меднаго ножа съ изображеніями человека и животныхъ, сердоликовыя бусы, кости зубра, лошади, собаки и птичьи; предметы и кости прикрыты сверху остатками обожженнаго дерева. Въ большомъ каменномъ кургане оказалась огромная плитняковая гробница, не покрытая сверху; одинъ изъ угловъ гробницы занять тремя большими плитами, подъ которыми на незначительной глубине лежали остатки человѣческихъ костей, медныя наконечники стрель, такой-же наконечникъ копья, черепки каменной посуды и кости зубра. Расположенное близъ ст. Ходжалы кладбище съ каменными гробами, иногда прикрытыми сверху огромными камнями, оказалось беднымъ. Раскопки, произведенныя близъ Ходжалы внутри одного каменнаго „коша“, обнаружили позднейшее погребение, также въ каменной гробнице; костякъ лежалъ головою на З., лицомъ на Ю.» [Նույն տեղում, 17]:

Խոջալու կայանատեղիի մոտ հայտնաբերված գտածոները վերաբերվում են բրոնզե դարյան և վաղ երկաթե դարի ժամանակաշրջաններին:

Այնուհետև Է. Ռյոսլերը պեղումները շարունակել է Արջաձոր (Առաջաձոր) գյուղի մոտակայքում: Այդ տարածքում պեղվեց սև հողով և սալաքարերով շաղախված դամբարանաբլուր, որտեղ հայտնաբերվել են տարբեր կողմեր նայող երեք զուգահեռ տեղաբաշխված թաղումներ, բոլորը առանց քարակղային դամբարանի: Դրանցից հատկապես մեկը հարուստ էր բրոնզե զինատեսակներով և նման այլ ապրանքներով: Հենց դրանում գտնվել են՝ «мечъ, кинжалы, каменные и бронзовыя стрелы, копье, удила, массивныя кольца, золотой цилиндръ съ изображеніемъ антилопы, ножи и орудіе въ виде виль. Въ числѣ другихъ предметовъ изъ Артчадзора любопытны: пряжка въ виде пластинки, инкрустированной перламутромъ и украшенной по угламъ четырьмя головками, пряжка въ виде кольца, также съ головкой, круглая бляха для ремней съ большою выпуклою известковою наставкой и рукоять

¹² Մեկ վերստը՝ 1067 մետր է:

съ головкой быка, инкрустированная деревомъ. Железныхъ вещей не найдено никакихъ. Почти все найденные предметы уже известны изъ прежнихъ раскопокъ въ Борчалинскомъ и другихъ уездахъ, но кажется, еще въ первый разъ найдены они въ кургане» [Նույն տեղում, 17-18]:

1894 թվականին շարունակվեցին պեղումները Դամդոլու(Գայլաթաղ-Կյուլաթաղ) գյուղի մոտակայքում, «насыпанныхъ также изъ земли съ булыжникомъ, въ которыхъ оказались каменные гробницы со скелетами, лежащими въ направлении отъ З. къ В., при нихъ вещи той-же культуры» [Նույն տեղում, 18]:

Առաջածորից 8 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Սրխավենդ գյուղատեղիում պեղվեց հետաքրիիր մի դամբարանաբլուր՝ Խոջալու բնակատեղիի մոտակայքի դամբարանաբլուրների նմանատիպը: «Курганныя насыпь, высотой более 4 саж., сложена была изъ одного песку и имела правильную конусовидную форму. На поверхности земли лежала куча различныхъ костей и вещей, прикрытая сверху слоемъ дерева; въ ней, кроме истлевшихъ костей человека, оказались кости зубра, лошади, собаки, много красивыхъ черныхъ урнъ съ пепломъ и следующие бронзовые вещи: наконечники стрелъ, длинные тупые наконечники различныхъ формъ въ виде рукоятей, массивныя круглыя инкрустированныя бляхи, ножъ, вилообразное орудие и пр.» [Նույն տեղում, 18-19]:

Ավարտելով Շուշիից հարավ ընկած տարածքի պեղումները, Է. Ա. Ռյոսլերը աշխատանքները տեղափոխեց Խոջալու, որտեղ պետք է հետազոտեր երկու հսկայական դամբարանադաշտեր, որտեղ պեղումները, ինչպես հայտնի է, սկսվել էին դեռևս 1894 թվականին և շարունակվել 1895 թ. [ОИАК за 1894г., 1896, 17; ОИАК за 1895 г., 1897, 50]:

Պեղումները Արցախ-Ղարաբաղում շարունակվել են հաջորդ տարիներին ևս: Ուշադրության արժանի են նաև 1895-1897 թթ. պեղումները: 1895 թ. և 1897 թ. (որոշ մասը) պեղումներին և արդյունքներին անդրադարձել ենք «Բանբերի» 2024 թ. 1-ին համարում:

Է.Ա. Ռյոսլերը 1895 թ. շարունակելով Շուշիի գավառակի մեծ բլուրների հետազոտությունը, կազմել է մանրամասն հաշվետվություն Խոջալու կայանատեղիի շրջակայքում, Խոջալու (Խոջալինկա՝ ըստ հաշվետվության տվյալների) գետի աջ ափին իրականացրած պեղումների մասին, և սկսել էր Կարկառ գետի (Կարկառ-չայ՝ ըստ հաշվետվության տվյալների) աջ ափի՝ փոստային ճանապարհից արևելք գտնվող մի քանի բլուրների հետազոտությունը [ОИАК за 1895 г., 1897, 49]:

1895 թ. իրականացվող պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել էին բրոնզից պատրաստված տարբեր գտածոներ:

Վերոհիշյալ հաշվետվության մեջ նշվում է, որ Կարկառ գետի (ըստ հաշվետվության տվյալների) ձախ ափին, Խոջալու կայանատեղիից դեպի արևելք, հետազոտվել է 6 թաղում, որից երեքը՝ քարից էին՝ ունեին 6-12 ոտնաչափ բարձրություն և պարփակված էին քարե տուփերով [ОИАК за 1895 г., 1897, 50]:

Ապա և նշվում է, որ բուն Շուշիի մոտ Է.Ա. Ռյոսլերը պեղել է անհայտ ժամանակաշրջանի ինչ-որ գերեզմանոցի հատված, որի մեջ հայտնաբերվել են «прикрытые плитами, но совершенно пустые каменные ящики, расположенные въ направлении съ З. на В.» [ОИАК за 1895 г., 1897, 51; Սարումյան, 2024, թիվ 1, 52]: (Այս բոլոր պեղումների հաշվետվությունը և նրանց հետ կապված նկարները Է.Ա. Ռյոսլերի կողմից տեղակայված են

Բեռլինի մարդաբանության, էթնոլոգիայի և նախնադարի պատմության Ընկերության 1895-1896 թթ. ամսագրերում):

Բացի դրանից Է.Ա. Ռյոսլերը Ջաբրայիլի գավառակում Ակնաղբյուր (ըստ հաշվետվության՝ Կարաբուլախ) գյուղի մոտ հետազոտել է հսկայական Կարա-Քյոփագ դամբարանաբլուրը: Բլուրի արտաքին հետազոտությունը և փորձնական պեղումները ցույց են տվել, որ «նրա բարձունքում գտնվում են ինչ-որ բարակ, քառակուսի աղյուսներից պատրաստված շինության մնացորդներ, որում, ի դեպ, հայտնաբերվել են պահոցի հետքեր և 2 կմախք: Վերևի հարթակից ջրի խողովակ էր իջել: Մոտակայքում կան ավելի փոքր չափերի, բայց նաև հսկայական թմբեր» [ОИАК за 1895 г., 1897, 51; Սարումյան, 2024, թիվ 1, 52]: Կարաբուլախ (Ակնաղբյուր) գյուղի մոտակայքում Է.Ա. Ռյոսլերը բացել է կարասային թաղումներով դամբարան, որտեղ հետազոտման արդյունքում գտնվել են երկաթե դաշույնի կտորներ և փոքրիկ կապույտ ուլունք, իսկ «близъ Ванкского монастыря позднеейшее, вероятно, христианское кладбище, въ которомъ костяки головою на З., въ каменныхъ ящикахъ и безъ вещей» [Նույն տեղում]: (Այս ամենի մասին տես՝ Приложение 8-е. ОИАК за 1895г., изд. 1897, 158–159):

Փաստորեն, Ակնաղբյուր (ըստ հաշվետվության՝ Կարաբուլախ) գյուղի մոտ հայտնաբերված գտածոները պատկանում են երկաթի դարաշրջանին, իսկ Վանք գյուղի եկեղեցու տարածքի գտածոները՝ վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանին:

Ելիզավետապոլի նահանգի Շուշիի գավառակում իրականացրած պեղումների արդյունքների հաշվետվության մեջ ևս Է.Ա. Ռյոսլերը արժեքավոր վկայություններ է տալիս Հաղրութ-Վանք գյուղերի միջև ընկած տարածքի վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատկանելիության վերաբերյալ [ОИАК за 1895г., 1897, 201]: «Երկու լեռնաշղթաների միջև ընկած խոր հովտում, դեպի Արաքսից հարավ-արևելք իջնող ցածրադիր գոտում է գտնվում Հաղրութ գյուղը: Նրա շրջակայքում դամբարանաբլուրներ չեն երևում, սակայն Հաղրութի և Վանքի գլխավոր կենտրոնակայանի (штабъ-квартира) (ասես ներկայացնելով Վանք գյուղի շարունակությունը և իր անունը ստանալով մոտակայքում գտնվող Վանք կոչվող վանքից), միջև գտնվում է հին գերեզմանոց 155 ոտնաչափ երկարությամբ և 85 ոտնաչափ լայնությամբ», որը Է.Ա. Ռյոսլերի կարծիքով վերաբերում է վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանին: Այնուհետև Է.Ա. Ռյոսլերը իր տեսակետը հաստատում է կոնկրետ հետազոտման արդյունքներով [ОИАК за 1895 г., 1897, 158]:

1896 թ. շարունակվեցին Է. Ռյոսլերի կողմից իրականացվող պեղումները Ելիզավետապոլի նահանգում: Նշվող ժամանակահատվածում հետազոտություններն ի կատար ածվեցին Գյուլափիլու գյուղատեղիի մոտակայքում գտնվող դամբարանաբլուրներում [ОИАК за 1896г., 1898, 106]:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի անդամ, Շուշիի Ռեալական ուսումնարանի դասախոս Է.Ա. Ռյոսլերը 1897 թ. պարբերաբար շարունակել է հնագիտական հետազոտությունները, հաշվետու տարում կենտրոնանալով հիմնականում Շուշիի գավառակի վրա, որը իր ավելի վաղ սկսած աշխատանքների շարունակություն էր: Այսպես, նրա կողմից հետազոտվեց Խոջալու գյուղի մերձակայքում գտնվող ամբարտակը,

որի պեղումները սկսել էր դեռևս 1894 թվականին [ОИАК за 1894 г., 1896, 17; ОИАК за 1895 г., 1897; Սարումյան, 2024, 54]:

Ներկայացվող տեղեկագրի կարևոր բաժիններից է նաև «Приложения»-ն, որտեղ նկարագրվում են պեղումների արդյունքնում ձեռք բերված գտածոները: Այսպես, «Приложения»-ի 5-րդ կետում շարադրվում է Ելիզավետապոլի նահանգի Շուշիի գավառակում (уезде) իրականացրած պեղումների ժամանակ հայտնաբերված գտածոների մասին:

1896 թ. Է.Ա. Ռյոսլերը սկսեց ուսումնասիրել Գյուլափլու բնակավայրի մոտ գտնվող մի քանի հին դամբարանադաշտեր, որոնք տեղակայված էին Շուշիից դեպի հարավ-արևելք ընկած Ղարաբաղի տափաստան իջնող երկու լեռնաշղթաների միջև ընկած ձորում: Այս գյուղի մոտակայքում Է.Ա. Ռյոսլերը հանդիպեց եռակի հուղարկավորության (թաղումների)՝ «1) քարարկղային գերեզմանների, 2) առանց արկղերի գրունտային գերեզմանների, որոնք դրսից նշված են քարերից պատրաստված պսակներով, և 3) դամբարանների» [ОИАК за 1896 г., 1898, 106]:

Այնուհետև Է.Ա. Ռյոսլերը սկսեց պեղել Շուշից 2 ½ մղոն հարավ-արևմուտք ընկած, Երևանյան մայրուղու մոտակայքում գտնվող «Իգա» («Ярма») բլուրը [ОИАК за 1896 г., 1898, 109]:

1896 թ. Է.Ա. Ռյոսլերի կողմից հայտնաբերված գտածոները պատկանում էին բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններին: Այդ մասին վկայում են տեղեկագրում գրանցված պեղումների արդյունքներում հայտնաբերված գտածոների մասին նկարագրությունների վկայությունները՝ «Три бронзовые обруча, 6 браслетов, 2 бляшки, крючекъ и 2 кольца изъ того-же металла, железный ножъ и железный наконечникъ копья, собранные преподавателемъ Шущинскаго реального училища Э. Реслеромъ въ м. Джебраиле, въ уезде того-же имени» [ОИАК за 1896г., 1898, 116]:

Նույն Շուշիի գավառակի Չանախչի գյուղում, որը տեղակայված էր Շուշիից 18 վերստ հարավ-արևելք, Է.Ա. Ռյոսլերը 1897 թ. ուսումնասիրել է հին գերեզմանատուն գյուղի հարավային մասում և հետագոտել է այդտեղ 2 գերեզման, որը տեղի բնակչության մոտ հայտնի էր «իշխանական» անունով [ОИАК за 1897 г., 1900, 155]:

Փաստորեն, Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից Արցախ-Ղարաբաղի տարածքում իրականացված պեղումների արդյունքում հայտնաբերված գտածոները վերաբերվում են բրոնզեդարյան և վաղ երկաթի դարաշրջանին, ինչպես նաև վաղ քրիստոնեական ժամանակահատվածին, ուստի և, պետք է ընդգծել, որ պեղումների արդյունքները արժեքավոր վկայություններ են տարածաշրջանի պատմամշակութային ժառանգության մասին:

Պետք է ընդգծել, որ բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններին վերաբերող դամբարանների, բնակատեղիների (Ստեփանակերտ, Խոջալու, Ամարաս, Մատաղիս, Խաչենագետի, Իշխանագետի հովիտներ) պեղումները հավաստում են, որ այս տարածքը պատկանում է Բ.ա. 5-3-րդ հազարամյակներում ձևավորված Կուր-Արաքսյան մշակութային շերտին: Առավել կարևոր են Բ.ա. 3-րդ հազարամյակով թվագրվող Վարարակնի (Խանքենդի,

Ստեփանակերտ) և Խաչենագետի հովտի եզակի դամբարանաբլուրները, որոնք հնդեվրոպացիների հնագույն գործունեության առաջին վկայություններից են:

Այսօր հանրության համար ազգային հնությունները, ազգային հիշողությունը մոռացության տրվելու վտանգի առջև են հայտնվել:

Այսօր չեն դադարել Ադրբեջանի կողմից ոտնձգությունները և բարբարոսական գործողությունները հայոց հոգևոր և մշակութային ժառանգության հանդեպ:

Այսօր մենք ականատես ենք լինում, որ ոչնչացվում, բռնադատվում, վանդալիզմի են ենթարկվում Արցախ-Ղարաբաղի տարածաշրջանում տեղակայված բոլոր պատմամշակութային կոթողները:

Ուստի, սույն հոդվածով յուրովի փորձ է կատարվում հակադարձելու ադրբեջանական իշխանությունների կողմից Արցախ-Ղարաբաղի պատմական ժառանգության, և ընդհանրապես, հայոց պատմության խեղաթյուրումներին:

Անհրաժեշտ է դիմել միջազգային հանրությանն ու պատկան կառույցներին հստակ գնահատական տալ պատմամշակութային հուշարձանների նկատմամբ իրականացվող հանցագործությանը, ինչպես նաև գործնական քայլեր ձեռնարկել հետագա վերացումից փրկելու Ադրբեջանի վերահսկողության տակ հայտնված տարածքներում հայկական հոգևոր-մշակութային պատմական ժառանգությունը:

Վերջաբանի փոխարեն

Այսպիսով՝

1.«Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություն»-ները կարևոր սկզբնաղբյուր են հանդիսանում Արցախ-Ղարաբաղի պատմամշակութային ժառանգության մասին տեղեկությունները բացահայտելու համար:

2. 1894-1897 թթ. պեղումների արդյունքներն ընդգրկող ներկայացված Հաշվետվությունների հիման վրա վեր են հանվում Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգ Արցախ-Ղարաբաղի բնիկ հայկական տարածք լինելու հանգամանքը, նրա հին և միջնադարյան պատմության հարուստ բովանդակությունը:

3. 19-րդ դարի վերջին քառորդում Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի կողմից Արցախ-Ղարաբաղում իրականացրած պեղումների արդյունքները արժեքավոր վկայություններ են տարածաշրջանի պատմամշակութային ժառանգության պատմության մասին:

4. Դրանք իրենց հերթին լուր վկայություններն են Արցախ-Ղարաբաղի հնագույն ժամանակաշրջանում բնակեցվածության և տարածքի վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանի պատկանելության վերաբերյալ:

5. Հնագիտական հանձնաժողովի կողմից ստեղծված արխիվային ֆոնդերը անգնահատելի աղբյուր են հանդիսանում աղբյուրագիտական հետազոտությամբ պարզելու Արցախ-Ղարաբաղի հնագույն հայկական պետության և մշակույթի հնագույն հուշարձանները:

6. Այսօր, երբ արցախահայության բռնի տեղահանության հետևանքով շուրջ 120.000 արցախցիներ օտարվել են իրենց սոցիալ-մշակութային արժեքներից, և վտանգված է նրանց սոցիալ-մշակութային և ազգային ինքնությունը, այսօր, երբ ադրբեջանական իշխանությունները փորձում են հայ ժողովրդի հիշողությունից ջնջել հայրենի պատմությունը, խեղաթյուրել և բռնադատագրել ազգային արժեքները, գրկել Արցախ աշխարհը իր պատմական ինքնությունից, հայկականության որևէ վկայությունից շատ կարևոր է Ադրբեջանի կողմից իրականացվող մշակութային եղեռնը դատապարտել՝ համայն մարդկության կողմից:

Արխիվների, գրադարանների ֆոնդերում պահպանվող հնագիտական և ազգագրական նյութերի ուսումնասիրությունն ու ամբողջացումը հանրության առաջնային խնդիրը պետք է դառնա, որովհետև դրանք իրենց պարունակությամբ՝ անգնահատելի աղբյուր են հանդիսանում բոլորի համար:

SUMMARY

The article examines the evidence about Artsakh-Karabakh presented in the bulletins “Reports of the Imperial Archaeological Commission” (“report of the Imperial Archaeological Commission”), one of the many valuable sources stored in the National Library of Armenia. These newsletters were published between 1862 and 1918 once a year, summarizing events from 1859 to 1913-15. the data of the conducted archaeological excavations. 45 volumes of books have been published.

In the current difficult geopolitical conditions, the assessment and preservation of national antiquities require special and careful treatment, and their study and reinterpretation in a new way become even more important.

Today, in the context of the Armenian territorial losses, we are faced with the loss of national antiquities, national memory.

Therefore, in this article we make a unique attempt to identify and present to the public the Imperial Archaeological Commission in Artsakh-Karabakh of the 19th and 20th centuries some of the results of the archaeological excavations carried out, along with their original contents (this article is presented as an addition to the materials published in the previous issue of the Bulletin for 2024/1).

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Մարումյան Ն., Վկայություններ Արցախ-Ղարաբաղի մասին ըստ «Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվություն» («Отчетъ Императорской Археологической Комиссии») տեղեկագրերի // Բանբեր Հայաստանի գրադարանի: Գիտամեթոդական հանդես., Երևան, «Գիրք» հրատ., 2024, թիվ 1, էջ 51-61:
2. Кондаков С.Н. Императорская археологическая комиссия
3. миссия // Юбилейный справочник Императорской Академии Художеств. 1764-1914 = Юбилейный справочникъ Императорской Академии Художествъ. 1764-1914, С.-Петербург, Товарищество Р. Голике и А. Вильборг., 1914, Т. I, 353 с.
4. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1891 годъ. съ 200 политипажей, Санкт-Петербургъ, Типография Главного Управления Уделовъ, Моховая, № 40, 1893, 187 с.

5. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1894 годъ. съ 235 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1896, 171 с.
6. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1895 годъ. съ 394 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1897, 202 с.
7. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1896 годъ. съ 626 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1898, 252 с.
8. Отчетъ Императорской археологической комиссии за 1897 годъ. съ 321 политипажами въ тексте – Санкт-Петербургъ: Типография Главного Управления Уделовъ. Моховая, № 40, 1900, 192 с.